

Almanya'daki Müslüman Çocuklarda Allah Kavramının Gelişimi:

Âdem ve Havva Kıssası - Yaratılışı, Cennetten Çıkarılışları - Bağlamında 1-4., 6. Sınıf Çocukları Üzerine Bir Araştırma

HALİSE KADER ZENGİN

Dr., ANKARA Ü. İLAHİYAT FAKÜLTESİ

kzengin@divinity.ankara.edu.tr

Özet

Bu makale kapsamında Almanya'daki Müslüman çocuklarda Allah kavramının gelişimi incelenmiştir. Temel amaç doğrultusunda Allah kavramının gelişimi, Türkiye'deki Müslüman ve Almanya'daki Hristiyan çocuklardan elde edilen birlikte değerlendirilmiştir. Araştırma nitel desenli çalışma modeliyle gerçekleştirilmiştir. Çalışma Almanya'nın Bavyera eyaletinde bir ilk ve ortaokulda, Dini Bilgiler Dersi'ne devam eden 7-12 yaş çocuklarla sınırlıdır. Veri elde etmek üzere çocuklara Âdem ve Havva kıssası anlatılmıştır. Çocuklar kıssadan çıkardıkları anlamla ilgili resim/resimler yapmışlardır. Yapılan resimler analiz edilmiş ve değerlendirmiştir. Analiz sonucu Allah kavramını resimlendiren çocukların, Allah'ı sıfatlarıyla anlamlandırdıkları ve bunları resimlerine yansıttıkları görülmüştür. Bazı çocuklar ise Allah'ı resmetmekten kaçınarak farklı yollarla ifade etmeyi tercih etmiştir.

Anahtar Kelimeler: Allah Kavramı, Müslüman, Hristiyan, Çocuk, Gelişim, Almanya, Türkiye.

Abstract

A Research on the children in the classes 1-4, 6 on the Development of the Concept of Allah in the Moslem Children Living in Germany; the story of Adam and Eve – Creation and their Expulsion from Heaven

In this abstract the development of the concept of Allah in the Moslem children in Germany was examined. The development of the concept of Allah was examined by comparing the children in Germany with the Moslem children in Turkey and the Chris-

tian children in Germany and bringing out the similarities in them. The research was conducted with quality designed working model. This study is limited to the children between the ages of 7 – 12 attending Religion Lessons at a primary and secondary school in the state of Bavaria in Germany. In order to obtain data the story of Adam and Eve was narrated to the children. The children drew pictures on the meaning they derived from the story. The drawings were analyzed and evaluated. At the end of the analysis it was observed that the children gave meaning to Allah with the character attributed to him and that they reflected this in their drawings. Some children abstained from drawing Allah and preferred to express him in different ways.

Keywords: The Concept of Allah, Moslem, Christian, Development, Germany, Turkey

A. Giriş

Eğitilenlerin gelişim özelliklerini bilmek, bunlara uygun olarak eğitimi planlamak ve uygulamak, din eğitimi alanında temel ilkedir. Bireyin dinî gelişim özelliklerinin bilinmesi özellikle de bireyde dinî kavramların nasıl geliştiğinin öğrenilmesi, din eğitiminde amaçlanan kazanımlara ulaşmada önemlidir.

Müslüman çocuklar çok küçük yaşlardan itibaren aileden başlayarak dinî kavramlarla karşılaşmaktadır. Özellikle Allah en çok işittikleri kavramların başında gelir: “Allah korusun.”, “Allah’a emanet ol!”, “Allah yardımcın olsun.” gibi dua cümlelerine okuldaki din dersleriyle birlikte yeni dinî kavramlar eklenmektedir. Çocuklar karşılaştıkları bu yeni dinî kavramlar hakkında sorular sorup bazen doğru, bazen yetersiz, bazen de yanlış cevaplar alabilmektedir. Aldıkları bu cevaplar doğrultusunda kelimeleri anlamlandırmakta ve kavramları oluşturmaya başlamaktadır.

Kavram öğrenimiyle ilgili farklı yaklaşımlar bulunmakla birlikte insanların gözlem ve tanımlama yoluyla kavramları öğrendikleri bir gerçektir.¹ Vygotsy, çocukların kavramları tam olarak geç kazandıklarını fakat buna rağmen bu sözcükleri kullanarak yetişkinlerle çok erken yaşlarda iletişim kurduklarını ifade etmektedir. Çocuklar erken yaşlarda kavramların işlevsel eşdeğerini geliştirmekte ve bu işleri yaparken de düşünce biçimleri yetişkinlerden farklılık arz etmektedir.² Hristiyan çocukların Tanrı kavramını nasıl kullandıklarına ve onların düşünce yapılarına J.Hull kendi çocuklarından örnekler vererek açıklamaktadır:

“(3 ½ Yaşında): O gökyüzünde küçük bir kulübede yaşamaktadır.

1 Süleyman Akyürek, *Din Öğretiminde Kavram Öğretimi*, (İstanbul: dem Yay., 2004), s. 204.

2 L.S.Vygotsy, *Düşünce ve Dil*, terc. S. Koray, (İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yay., 1998), ss. 87-88.

(6 Yaşında): Hayır. Tanrı her yeredir. Tanrı burada (Çocuk parmağıyla masa örtüsünü gösterir) ve O burada ekmek parçasının üstündedir. (güldü)

(8 Yaşında): Bununla O'nun kalplerimizde olduğu ve düşüncelerimizde olduğu ve her şeyimizde olduğu anlatılmaktadır.”³

Benzer bulgulara 5-6 yaş Müslüman çocuklarda da rastlanmaktadır:

“Dilara (5:4): Bulutta beyaz bir evde oturuyor, bazı geceler ayla beraber geliyor, ama onu göremiyoruz.”

“Sena (6:3): Allah çok büyüktür, eve giremez, girerse her şey kırılır. Bir yere basar basmaz taşlar kırılır, çocuklar ezilir. Koltuğa otursa çok şişman olduğu için yere düşebilir.”

“Simge (5:11): Allah insanların yanındadır. Elini dua etmek için açtığına Allah'ın yanında olduğunu hissedersin.”⁴

Yukarıdaki cümleler, çocukların soyut içerikli kavramları kullandıklarını göstermektedir. Çocukların kullandıkları bu kavramları nasıl algıladıklarına ilişkin veriler, onlara kavramların nasıl öğretilbileceği konusunda da fikir vermektedir.

Hristiyan bir toplumda Müslüman çocukların eğitim ve öğretimi gerçekleştirilirken onların diğer din mensuplarından farklı ihtiyaç, beklenti ve gelişime sahip olup olmadıkları sorgulanmakta, konuyla ilgili araştırmalara gereksinim duyulmaktadır. Özellikle Müslüman çocukların dinî gelişimlerinin bilinmesi, okulda ve okul dışında İslam din eğitiminde muhteva oluşturmaktan yöntem ve araç gereç seçmeye, programlamadan uygulamaya kadar önemli katkılar sağlayacaktır.

Araştırma ile Almanya'da ilkökul ve ortaokul döneminde Türkçe Dini Bilgiler Dersine (Religiöse Unterweisung auf Türkisch) ve Almanca Dini Bilgiler Dersine (Religiöse Unterweisung auf Deutsch) devam eden 1-4. ve 6. sınıf Müslüman öğrencilerin “Allah”, kavramını nasıl tasavvur ettiklerini ortaya koymak ve Allah kavramının gelişimi hakkında bilgi vermek amaçlanmıştır. Bu nedenle araştırmanın problem cümlesi; “Almanya'daki Müslüman çocuklar, Allah kavramını nasıl tasavvur etmektedir?” şeklinde formüle edilmiştir.

Yukarıdaki temel probleme bağlı olarak araştırmada şu sorulara cevap aranmıştır:

3 John Hull, *Wie Kinder über Gott reden!*, İngilizce'den Almanca'ya terc. Sieglinde Denzel, Susanne Naumann, (Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus, 1997), ss. 23-24.

4 Yurdağül Konuk, *Okulöncesi Çocuklarda Dinî Duygunun Gelişimi ve Eğitimi*, (Ankara: TDV. Yay, 1994), s. 72.

1. Almanya'daki 7-12 yaş Müslüman çocuklarında Allah kavramının gelişimi nasıldır?
2. Allah kavramının gelişimi Türkiye'de yetişen aynı yaş Müslüman çocuklarıyla farklılaşmakta mıdır?
3. Allah kavramının gelişimi aynı yaş Hristiyan çocuklarıyla farklılaşmakta mıdır?

B. Kuramsal Çerçeve

Tanrı algısını açıklamaya yönelik çeşitli yaklaşımlar ve kuramlar geliştirilmiştir. Bunlar “ilişkisel” ve “bilişsel” kuramlar şeklinde tasnif edilmektedir. İlişkisel kuramlar; bireyin Tanrı algısını geçmişteki insan ve nesnelere ilişkilerine göre şekillendiğini ortaya koymaktadır. Tanrı, ilişki sürecinin bir parçası olarak içselleştirilmektedir. Klein, Winnicott, Ana-Maria Rizzuto, Freud, Tanrı tasavvurunun oluşumunu ilişkisel olarak açıklayan kuramcılardır. John Bowlby ise bağlanma kuramıyla; bebeklik döneminde, bebekle bakıcısı arasında kurulan ilk bağlanma niteliğinin daha sonraki ilişkilerin temeli olduğunu belirtmektedir.⁵ Jean Piaget'nin geliştirdiği zihinsel gelişim kuramı da, bireylerin Tanrı tasavvurunu bilişsel yönden açıklamada ve anlamlandırmada kullanılmaktadır.

Temelde kavram öğrenme, gelişimle ve özel de Allah kavramı bilişsel gelişimle doğrudan ilişkilidir. Çocukların duydukları dinî kavramlar genellikle soyuttur. J. Piaget'nin çalışmasına göre bilişsel gelişim; Duyusal-Motor Dönemi (0-2 Yaş), İşlem-Öncesi Dönem/Sezgisel Zeka (2-7 Yaş), Somut İşlemler Dönemi (7-11,12 Yaş) ve Soyut İşlemler Dönemi (12 yaş üstü)'ne ayrılmaktadır. Buna göre 11,12 yaş öncesi çocukların soyut biçimde mantık yürütemedikleri kabul edilmektedir.⁶

Almanya'daki Müslüman çocuklarda Allah kavramının gelişimi, aşağıda yöntem kısmında daha detaylı açıklandığı gibi kısaca yardımıyla yapılmıştır. Çocuklara doğrudan Allah kavramı sorulup onunla ilgili resim yapmaları istenmediğinden ve onlarla derin görüşmeler yapılmadığından, veriler ilişkisel kuram açısından değerlendirilmemiştir. Ayrıca elde edilen verilerle çocuklardaki “Allah Kavramı”nın gelişimi incelenmek istendiğinden bilişsel kuramın temel alınması uygun görülmüştür.

5 Murat Yıldız, *Çocuklarda Tanrı Tasavvurunun Gelişimi*, (İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, 2007) ss. 15-29.

6 Jean Piaget, *Çocukta Zihinsel Gelişim*, terc. Hüsen Portakal, (İstanbul: Cem Yayınevi, 2004), ss. 16, 57-76.

C. Yöntem

1. Araştırmanın Modeli

Yapılan çalışma nitel desenli bir alan araştırmasıdır. Verilerin toplanmasında kıssa kullanılmıştır. Çocuklara anlatılan kıssadan sonra çocukların kıssadan anladıkları ile ilgili resim yapmaları istenmiştir. Resmini yapan öğrencilerden bazıları, araştırmacı gerek duyduğunda resmiyle ilgili açıklamalar yapmıştır. Bunlar verilerin yorumlanması ve değerlendirilmesinde kullanılmıştır.

Uygulama 12-13.07.2005 tarihinde Baviera Eyaleti'nde bir ilk ve ortaokula (Grund- und Hauptschule) devam eden 1-4. ve 6. sınıflar üzerinde yapılmıştır.

2. Veri Toplama Aracının Geliştirilmesi ve Uygulanması

Araştırmada, çocukların kavramları nasıl algıladıklarını söylemlerinden çıkartmak yerine onların bir dinî kıssa ile incelenen kavramı resmetmeleri tercih edilmiştir.⁷ Kıssanın anlatıldığı ayetlerden hareketle veri toplama aracı geliştirilmiş ve bu kıssadaki Âdem, Havva, cennet, melek, şeytan gibi kavramlar da bu veri toplama aracına eklenmiştir.⁸ Özellikle Âdem ve Havva kıssasının tercih edilmesinin nedeni soyut ve somut kavramların bir arada yer almasıdır. Bununla, deneklerin Allah kavramını ne derece soyutladığı, ayırt ettiği veya genelleme ve sınıflama yaptığını daha net görebilmek amaçlanmıştır.⁹

Veri toplama aracı olarak kullanılan kıssa öğretmen tarafından öğrencilere yuvarlak oturma düzeninde 1 ve 3. sınıflarda Türkçe, 2. sınıfta Almanca, 4. sınıfta Türk öğrenciler için Türkçe, ders dili Almanca olan öğrenciler için de Almanca anlatılmıştır. Anlatma esnasında çocukların kıssayı anlaması amaçlanmış fakat kıssada geçen kavramların detaylarına girilmemiştir. Anlatımdan sonra çocukların, kıssadan anladıkları ile ilgili resim/resimler yapmaları isten-

7 Bu konuda farklı yöntemler benimsenebilir. Mustafa Köylü, çocukların dinî düşünce ve Allah tasavvurlarına ilişkin yapılan çalışmaları üç gruba ayırmıştır. Birinci grupta Tasvirî Çalışmalar yer alır. Bunlar dinî anlayış ve davranışların gözlenmesine dayanır. İkinci gruptakiler, Gelişimsel Çalışmalar olarak nitelendirilir. Dinî anlayışın içerik ve türünü, yaş seviyesine göre inceler. Üçüncü gruptakiler ise çocukların hem sözlerine hem de resimlerine dayanarak dinî anlayışlarını ortaya koyar ve Pedagojik Çalışmalar şeklinde adlandırılır. Geniş bilgi için bk. Mustafa Köylü, "Farklı Din ve Kültürlere Mensup Çocukların Dini İnanç ve Tanrı Tasavvurları," *EKEV Akademi Dergisi*, 8:19 (2004), ss. 19-30.

8 Âdem'in yaratılışı, cennete yerleştirilmesi ve Şeytan'ın onu kandırması, cennetten çıkarılışı kıssası Kur'an'da değişik yerlerdeki ayet gruplarında (Bakara: 30-39; 'Arâf: 11-25; Tâhâ: 115-127) geçmektedir. Bu ayet gruplarının yardımıyla anlatılan kıssa için Ek-1'e bakınız.

9 Bireyde kavram gelişimi; onun ayırt etme, soyutlama, genelleme, gruplama becerisiyle ilişkilidir. Ayrıca kavram öğrenme iki aşamada gerçekleşmektedir: Birincisi kavram oluşturma, ikincisi kavram kazanmadır. Kavram oluşturma, bireyin nesne ve olayların ortak özelliklerini soyutlaması sürecidir. Kavram kazanma ise kavramın oluşumundan sonra bireyde meydana gelen üründür. Geniş bilgi için bk. Akyürek, a.g.e., ss. 67-69,73.

miştir. Kıssa anlatımı ve çocukların kıssa ile ilgili soruları ses kayıt cihazıyla kaydedilmiştir. Birbirlerinden etkilenmelerini engellemek amacıyla, öğrenciler aralıklı oturtulmuştur. Resmini bitiren öğrenci, araştırmacıya resimde neler boyadığını ve bazen de neleri, niçin boyamadığını söylemiştir. Bunlar araştırmacı tarafından not alınmıştır.

3. Verilerin Değerlendirilmesi

Verilerin değerlendirilmesi için öncelikle öğretmenin anlattığı kıssanın deşifresi yapılmıştır. Kavramlarla ilgili, öğretmenin yönlendirici açıklamasının olup olmadığı tekrar incelenmiştir. Ardından Allah kavramının gelişimini temsil ettiği düşünülen resimler ayrılmıştır. Seçilen resimlerin analizi üç aşamada yapılmıştır. Önce resimler betimlenmiş, devamında öğrencilerin resimle ilgili yaptığı açıklamalar doğrultusunda yorumlanmıştır. İkinci aşamada resimlerde yer alan Allah kavramı düşünceleri çeşitli kategorilere ayrılmıştır. Son aşamada, resimler tasnif edilen Allah kavramlarına, çocukların sınıf ve yaşlarına göre değerlendirilmiştir.

Bir makale kapsamında, yapılan bütün resimlerin betimlenmesine yer verilemeyeceğinden, temsil yeteneği olduğu düşünülen resimlerden bir kısmı, makalede verilerin değerlendirildiği kısımda analiz edilmiştir. Çalışmada araştırmaya katılan öğrencilerin gerçek isimleri kullanılmamış, yaşları ve cinsiyetleri hakkında bilgi, verilerin analizi yapılırken sunulmuştur.

Almanya’da yetiştiren Müslüman çocuklarda, Allah kavramının gelişimi incelendikten sonra bunlar Almanya’daki Hristiyan çocukların Tanrı tasavvuruyla birlikte değerlendirilmiştir.¹⁰ Ayrıca Türkiye’deki Müslüman çocuklar üzerinde yapılan bazı çalışmaların¹¹ verileri de değerlendirme aşamasında kullanılmıştır. Bu

10 Değerlendirmede kullanılan veriler, Tanrı’nın resmini yapan çocuklar üzerinden gerçekleştirilmiştir. Hristiyan teolojisi açısından Tanrı’nın resmini yapmanın uygunluğu tartışılan bir konudur; fakat pedagojik açıdan resim yapma yöntemi eğitimciler tarafından kabul görmektedir. Hristiyan teolojisindeki tartışmalar için bk. Jürgen Werbick, “Trugbilder oder Suchbilder?, Ein Versuch über die Schwierigkeit, das biblische Bilderverbot theologisch zu befolgen”, İngo Baldermann ve diğerleri (ed.), *Die Macht der Bilder*; (Neukirchen, Vluyn: Neukirchener Verlag, 1999), ss. 3-27; Christoph Dohmen, *Das Bilderverbot*, (Frankfurt am Main: Athenäum Verlag, 1987); Helen Schüngel-Straumann, *Gottesbild und Kultkritik vorexilischer Propheten*, (Stuttgart: KBW Verlag, 1972).

11 Türkiye’de çocuklar üzerinde yapılan çalışmalar, daha çok çocukların sözlü ifadelerinden hareketle ortaya konmuş ve resim yaptırma yolu tercih edilmemiştir. Bunun tercih edilmemesinin çeşitli sebepleri olabilir. İslam teolojisinde resim yapmanın bizatihi kendisi tartışılan bir konu olmuştur. Nusret Çam, İslam toplumundaki canlı varlıkların resim, heykel, kabartma, oyma ve diğer tekniklerle tasvirlerinin yapılmasının fıkıhçılar tarafından yasaklandığını belirtmektedir. Ayet ve hadisleri kritik eden Çam, dinî kaynaklara göre yasaklananın resim olmayıp, putperestlik olduğu görüşündedir. Yine ona göre “...bir tasvir, tapmak veya Allah’ın yaratma kudretine karşı rekabet için yapılmamışsa, dinin kötü gösterdiği

değerlendirmelerle Almanya'daki 7-12 yaş Müslüman çocukların Allah kavramı gelişimiyle, aynı yaş Almanya'daki Hristiyan ve Türkiye'deki Müslüman çocuklar arasında farklılığın olup olmadığı tespit edilmek istenmiştir.

D. Bulgular Ve Yorumlar

Öğrencilerin yaş ve sınıf seviyelerinin yorumlamada etkili olacağı düşünüldüğünden; birinci sınıftan başlayarak uygulamanın gerçekleştirildiği sınıflar sırasıyla ele alınmıştır. Tek tek öğrencilerin resimleri incelenmiştir. Çocukların çizimlerinden ve çizimler üzerine anlattıklarından hareketle, onların kavramları nasıl tasavvur ettikleri belirlenmeye çalışılmıştır. Burada sadece Allah kavramının betimlenmesine değil, resimde bulunan diğer kavramların tasvirine de yer verilmiştir. Böylece kavramlar arasındaki benzerlik ve farklılıkların tespiti amaçlanmıştır.

1. 1. Sınıf

Tolga (Erk. 7; Res. 1)¹² Tolga, resimde ağacın iki yanında yerde duran ve saçları diğerine göre biraz daha uzun olanı Havva; diğerini de Âdem olarak çizdiğini söylemiştir. Her ikisi de insana benzer şekillendirilmiş fakat renklendirilmemiştir. Çizim, Âdem ve Havva tasavvurunun somut olduğunu göstermektedir. Tolga, mavi bulutların altında, aya ve gökyüzüne daha yakın, kırmızı elbiselinin şeytan ve beyaz elbiselinin de Allah olduğunu belirtmiştir. Hem şeytan hem de Allah insana benzemekle birlik-

şeyleri iyiymiş gibi göstermiyorsa, onun koyduğu esaslara ters düşmüyorsa resim ve heykelin haram olduğunu söyleyemeyiz.” Geniş bilgi için bk. Nusret Çam, *İslamda Sanat Sanatta İslam*, (Ankara: Akçağ Yayınları, 2008), ss. 56-84; İslam kelâmında ise incelendiği kadarıyla doğrudan “Allah’ın resmini yapma” konusu değil, O’nun varlığı, birliği, sıfatları ve fiilleri tartışılmış ve yorumlanmıştır. Tenzihî sıfatlar ele alınırken Allah’a acz, eksiklik ve yaratılmışlık gibi O’na nispet edilmesi mümkün olmayan düşünce ve kavramlar ele alınmıştır. “Hiçbir şey O’nun benzeri değildir” (Şurâ: 11) ayeti kelâm ilminde “muhâlefetün li’l havâdis” prensibiyle ifade edilmiştir. Kelâm ilmindeki mevcut yorumlar göz önünde bulundurulduğu takdirde, geleneğimizde yer alan Allah’ın resmini yapmamanın sebebi daha iyi anlaşılacaktır. Sıfatların yorumları için bk. Bekir Topaloğlu, “Allah,” *İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1989) c: 2, ss. 486-491; Nüreddin es-Sâbüni, *Mâtürîdiyye Akaidi*, terc. ve notlar: Bekir Topaloğlu, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., 2000), ss. 78-79; Şerafeddin Gölcük; Süleyman Toprak, *Kelam*, (Konya: Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., 1988), ss. 172-198.

¹² Analizde bazı kısaltmalar kullanılmıştır. Örn: (Erk.7; Res.1), (Kız 7; Res.3) gibi. “Erk.” kısaltması “erkek”, Res. kısaltması “resim”i göstermektedir. Cinsiyetlerin yanındaki rakamlar deneklerin yaşlarını ifade etmektedir.

te havada olması nedeniyle daha çok hayaleti andırmaktadır. İnsanlardan farklı olarak şeytanın ve Allah'ın ayakları ve saçı çizilmemiştir. Ayaklarının olmaması onların uçabildiklerini anlatmak için de kullanılmış olabilir.

Çünkü Âdem ve Havva'ya göre Allah ve şeytan daha yukarıda bulutlara yakın çizilmiştir. Resimde melek kavramına ilişkin figür yer almamıştır. Cennet ise çiçeklerin ve ağacın olduğu bir bahçe olarak düşünülmüştür.

(Resim 2)

Esra (Kız 7; Res. 2): Esra, çizdiği resimde Şeytan'ın ve Allah'ın hangisinin olduğunu yazıyla göstermiştir. Esra, şeytanı insan başına benzer çizmiştir. Yüz hatları ve saçları olan şeytan, ağaca yakın resmedilmiştir. Allah tamamen insan şeklinde; kıyafeti mavi ve kırmızıyla boyanmıştır. Başu vücuduna oranla biraz daha büyük çizilmiştir. Bu, Allah'ın insanlardan daha büyük olduğunu anlatmak için olabileceği gibi, O'nun her şeyi görmesiyle de ilişkili olabilir. Allah, Esra'nın deniz olarak adlandırdığı çizimin üstünde, Âdem ve Havva'ya göre biraz daha yukarıda, gökyüzüne yakın düşünülmüştür. Allah'ın yakınında olan iki küçük melek, insana benzer resmedilmiştir. Tek taraflarında kanat diğer taraflarında kolları vardır ve melekler elbiseli olarak çizilmiştir.

Âdem ve Havva yasak meyveden yedikten sonra çıplak kalmış ve yaprakla üzerlerini örtmüşlerdir. Cennet tasvirinde deniz, kuşlar, ağaç ve gökyüzü de resmedilmiştir.

(Resim 3)

Zeynep (Kız 7; Res. 3): Zeynep, bulutların arasında turuncu renkte ve insana benzer şekilde boyadığı figürün Allah olduğunu söylemiştir. Allah'ın elleri, ayakları ve saçı yoktur. Fakat diğer yönleriyle tamamen insansı özelliklerde çizilmiştir. Allah'ın bulutların arasında bir yerde olması, Zeynep'in O'nu yukarıda gökyüzünde düşündüğünü göstermektedir. Sağ tarafta duran insana benzer figürlerin melek olduğunu söyleyen Zeynep, onları turuncu ve pembe boyamıştır. Meleklerin saçları olmasına rağmen Allah çizimindeki gibi elleri ve ayakları yoktur. Bu çizim hem meleklerin hem de Allah'ın uçtuklarını göstermek için olabilir. Şeytan yerde meleklerle, Âdem ve Havva'nın arasında durmaktadır. Şeytanın saçları ve elleri bulunmamaktadır fakat ayakları mevcuttur. Şeytanın baş yapısı, saçsız oluşu Allah çizimiyle benzerlik arz etmektedir. Âdem ve Havva'nın insan şeklinde düşünüldüğü anlaşılmaktadır. Elleri olmamasına rağmen ayakları mevcuttur. Her ikisi de sanki önce kıyafetli çizilmiş sonra çıplakmış gibi resmedilmeye çalışılmıştır. Yaprakla vücutlarını kapatmış izlenimi verilmiştir. Bulutların altında kelebek ve kuşların olması, güneşin bulutların arkasından gözükmesi ve yerlerin yeşil ve kahverengiye boyanması, cennetin bahçe gibi düşünüldüğünü anlatmaktadır.

(Resim 4)

2. 2.Sınıf

Sezen (Kız 8; Res. 4): Sezen, resmini dört kutucukta oluşturmuştur. Birinci resimde beyaz elbiseli çizilmiş, insana benzeyen figürün şeytan olduğunu söylemiştir. Ağacın diğer yanında duran da uzun saçlarıyla Havva'dır. Havva'yı sarı ve eflatun kıyafetlerle boyamıştır. İkinci resminde ise, Allah'ın yüzünü resmetmeden sadece başını çizmiştir. Allah konuşma balonunda "bu ağaçtan hiçbir şey yenilmez!" demektedir. Sezen, Allah'ın yüzünü resmetmediği halde vücudunu, ellerini ve ayaklarını çizmiştir. Sezen'e göre Allah, mavi pantolon ve kırmızı bir üste sahiptir. Ağacın diğer tarafında duran figür birinci resimdekine benzer çizilen şeytandır. Bu sefer şeytanın elleri resmedilmemiştir. Üçüncü resimde Âdem ve Havva çıplak olarak düşünülmüştür. Kıyafetleri bulunmamaktadır. Dördüncü resimde Âdem ve Havva yapraklarla vücutlarını kapatmışlardır. Sezen'in resminde melek figürü yer almamıştır. Cennet; ağacın ve yerlerin yeşil olduğu güneşli bir bahçe şeklinde düşünülmüştür.

(Resim 5)

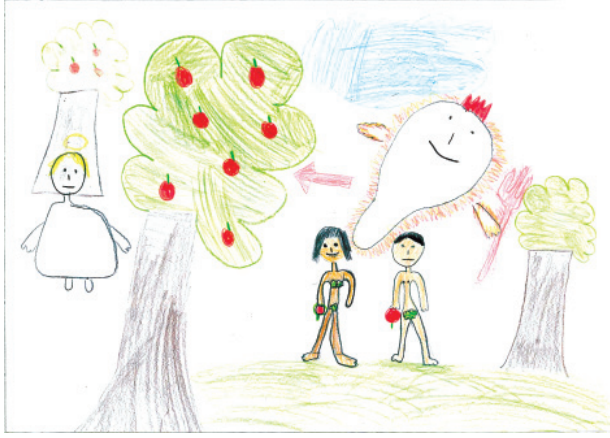
Ebru (Kız 9; Res. 5): Ebru da resmini altı kutucukta ifade etmeyi tercih etmiştir. Birinci resimde beyaz, yıldızlı elbiseli kızın melek ve mavi duman gibi olan figürün Allah olduğunu söylemiştir. Allah'ın duman şeklinde boyanmış olması O'nun görünmezliğini anlatmak için olabilir. Ebru, birinci resimde kıssada yer alan Allah'ın meleklerle konuşma sahnesini canlandırmıştır. İkinci resimde Ebru, kıvrıkcık saçlarıyla Âdem'i, kız şeklinde meleği ve duman halinde Allah'ı resmetmiştir. Üçüncü resimde Ebru, cennette olduğu anlaşılan Âdem ve Havva'yı çizmiştir. Dördüncü resimde, kırmızı duman şeklinde çizilen şeytan, konuşma baloncuğunda yazılanlara göre; Havva'yı ağaçtan meyve yemeye teşvik etmektedir. Şeytanın resmi Allah'la benzeşmektedir. Şeytan, Allah figüründen biraz daha ince ve kırmızı boyanmıştır. Şeytanın kırmızı boyanması ateşten yaratılmış olmasıyla ilişkili olabilir. Beşinci resimde tekrar Âdem ve Havva çizilmiştir. Altıncı resim için ayrılan yer boş bırakılmıştır. Muhtemelen Ebru'nun süresi çizimini bitirmeye yetmemiştir. Cennet figürü, üçüncü resimde net olarak anlaşılmaktadır. Ebru cenneti; çiçekli ve yeşil bir bahçe şeklinde tasvir etmiştir.

3. 3. Sınıf

(Resim 6)

Tolga (Erk. 10; Res. 6): Tolga altı kutucukta çizimini tamamlamıştır. Birinci resimde insan şeklinde çizilmiş kanatlı bir melek bulutların altında durmakta ve yere dökülen elmalara bakmaktadır. İkinci resimde Tolga, meleğe göre daha büyük ve erkek olarak çizdiği figürün Allah olduğunu söylemiştir. Allah o kadar büyük düşünülmüştür ki, kafası bulutların arasındadır. Üçüncü resimde bir ve ikinci resimde gördüğümüz melek, ağaca doğru uçmaktadır. Dördüncü resimde Tolga, meleğin elmadan yediğini ve çıplak kaldığını belirtmiştir. Yüz ifadesi üzgün olan melek, diğer çizilen melek figürlerinden farklı ve erkek resmedilmiştir. Beşinci resimde Tolga, meleğin dünyaya inişini bir yer küre çizerek anlatmıştır. Altıncı resimde melek, insan şeklinde, kanatsız çizilmiştir. Artık evine gelmiştir. Resimlerinde cenneti anlatan herhangi bir çizim bulunamamıştır. Şeytan ve Havva figürü de resimde yer almamaktadır. Tolga'nın çizimlerinden Âdem'le melek figürünü karıştırdığı anlaşılmaktadır.

(Resim 7)

Özlem (Kız 9; Res. 7): Özlem, balon gibi çizdiği figürü şeytan olarak nitelmiştir. Şeytanın elinde kırmızı dirgen bulunmaktadır. Âdem ve Havva'nın bir ellerinde elma mevcuttur. Her ikisi de yapraklarla çıplak yerlerini örtmüşlerdir. Özlem, Âdem ve Havva'dan farklı olarak başında sarı renkte halesiyle çizdiği figürün melek olduğunu söylemiştir. Allah'ı niye boyamadığı kendisine sorulduğunda "onun nasıl olduğunu bilmiyorum ki!" diye cevap vermiştir. Özlem'in çok sayıda meyveli ağaç çizmesi ve yeşil rengi ağırlıklı kullanmasından cenneti, bahçe biçiminde anladığı ortaya çıkmaktadır.

(Resim 8)

Bengü (Kız 10; Res. 8): Bengü, şeytanın etrafını kırmızı boyamış, kendisini de beyaz bırakmıştır. Bunun sebebini ateşten yaratılmasına bağlamıştır. Şeytan

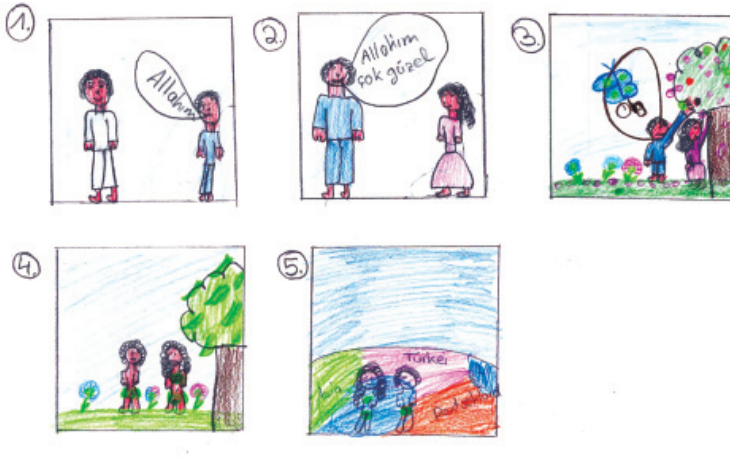

yüz hatlarıyla insana benzemekte fakat boynuzu, kuyruğu ve üçer parmağı bulunmaktadır. Bengü şeytanı kuyruklu çizmesinin sebebini; “kötü olduğu için” şeklinde açıklamıştır. Âdem ve Havva çıplak vücutlarını yapraklarla örtmüşlerdir. Bengü, Âdem ve Havva’nın yüzünü çizmemesinin sebebini “Boyamadım çünkü bilmiyorum belki daha güzeldir, çirkin boyarım.” şeklinde açıklamıştır. Bengü’nün Allah’ı çizmemiş olması da muhtemelen bu sebeptedir.

Resimde melek figürü yer almamıştır. Cennet tasviri fazla resme yansıtılmamıştır. Cennette sadece çimlerin ve ağacın bulunduğu anlaşılmaktadır.

4. 4. sınıf

Fatma (Kız 9; Res. 9): Beş kutucukta kıssayı anlatan Fatma, birinci resimde beyaz kıyafetli erkeğin Allah olduğunu söylemiştir.

(Resim 9)

Allah, yanındaki Âdem gibi insan şeklinde resmedilmiştir. Allah’ın beyaz bırakılmış olması onun görünmez olmasıyla ilgili olduğunu düşündürmektedir. Âdem, Allah’tan farklı olarak mavi kıyafetlidir. İkinci resimde Âdem’le Havva yer almaktadır. Üçüncü resimde Âdem ve Havva ağaçtan meyve koparıyor resmedilmiştir. Burada cennet anlayışı net olarak görülmektedir. Cennet; çiçekli, çimli, masmavi bir göklü bahçe gibidir. Dördüncü resimde Âdem ve Havva meyveyi yedikten sonra çıplak kalmış, vücutlarını yapraklarla örtmüştür. Beşinci resimde Âdem ve Havva yerkürenin üzerinde çizilerek onların dünyaya gönderilişi anlatılmak istenmiştir. Fatma’nın resminde şeytan ve melek figürü yer almamıştır.

(Resim 10)

Umud (Erk. 10; Res. 10): Umud, resmini dört kutucukta ifade etmiştir. Birinci resimde “eğilin hepimiz” diyen havadaki sarı hayalet figürünün Allah olduğunu söylemiştir. Allah’ın bulutların hemen altında çizilmesi, Umud’un Allah’ı gökyüzünde tasavvur ettiğini göstermektedir. Kahverengi boyanmış ve çıplak olduğu anlaşılan Âdem’in saçları sarıdır. Âdem’in kahverengi olması onun topraktan yaratılmasıyla ilgilidir. Kırmızıyla boyanmış dirgenli figürün şeytan olduğu anlaşılmaktadır. Şeytan konuşma baloncuğuyla “beni ateşten yarattın onu topraktan!” demektedir. Şeytanın yüzü ve vücudu insana benzemekle birlikte saçlarının olmaması onun insanlardan farklı düşünüldüğünü göstermektedir. Şeytan’la Âdem’in arasında sarı boyanmış bir figür secde etmektedir. Bunun melek olduğunu söyleyen Umud, ona kollar çizmiş ve diğer insan figürlerine benzeterek resmetmiştir. İkinci resimde çıplak çizilen Âdem’in yanında Havva bulunmaktadır. O da Âdem gibi kahverengi resmedilmiştir. Üçüncü resimde Âdem ve Havva açıkta kalan yerlerini yapraklarla kapatmışlardır. Her ikisi de ağızları açık çizilerek yüzlerinden hayret verici bir durumun olduğu anlatılmaktadır. Dördüncü resimde Allah tekrar sarı bir hayalet şeklinde ifade edilmiştir ve kızgın halde yerküreyi işaret ederek, “Dünyaya gidin!” demektedir. Umud’un diğer arkadaşları gibi cenneti bahçe şeklinde düşündüğü anlaşılmaktadır.

(Resim 11)

Ahzan (Kız 10; Res. 11): Irak'lı Ahzan kıssayı dört kutucukta anlatmıştır. Ahzan birinci resimde sarı renkle boyadığı ışık/nur figürünün Allah olduğunu söylemiştir. O, Allah'ı boyamanın yasak olduğunu düşündüğü için sarı renkle gösterdiğini belirtmiştir. Resimde Allah "Ben bir insan yaratmak istiyorum." demektedir. Allah'ın karşısında, boyanmayıp beyaz bırakılmış, kanatlı figür melektir. Melek, insana benzer resmedilmiştir. Onun da yüzü sarı renkle boyanmış ve başına hale çizilmiştir. Beyaz rengin tercih edilmesinin sebebi meleklerin görünmezliği ile ilgili olduğunu düşündürmektedir. Allah'la meleğin konuşmasının bulutların arasında olması, onların gökyüzünde olduğu izlenimini vermektedir. İkinci resimde Allah yine büyük sarı bir figür olarak boyanmıştır ve resimde "Âdem'e secde edin!" demektedir. Altı meleğin, ortada duran Âdem'e secde ettikleri anlaşılmaktadır. Âdem diğer varlıklar gibi beyaz kıyafetli ve başı sarı renge boyanmıştır. Ahzan, Allah ve meleğin yüzünü çizmediği gibi, Âdem ve Havva'nın yüzünü de resmetmemiştir. Şeytan, resmin üst kısmında yer almakta, kırmızı renkte kediye benzemektedir. Şeytan, secde etmeyeceğini ve kendisinin ateşten yaratıldığını söylemektedir. Resmin ağırlıklı olarak mavi boyanması ve bulutların resmedilmiş olması, Ahzan'ın, bu hikayeyi gökyüzünde düşündüğünü göstermektedir. Üçüncü resimde Allah, Âdem ve Havva'yı: "Bu ağaçtan yemeyin!" şeklinde uyarmaktadır. Âdem ve Havva'nın başları sarı vücutları beyaz bırakılmıştır. Şeytan resmin üst tarafına yerleştirilmiş ve "Bir şey

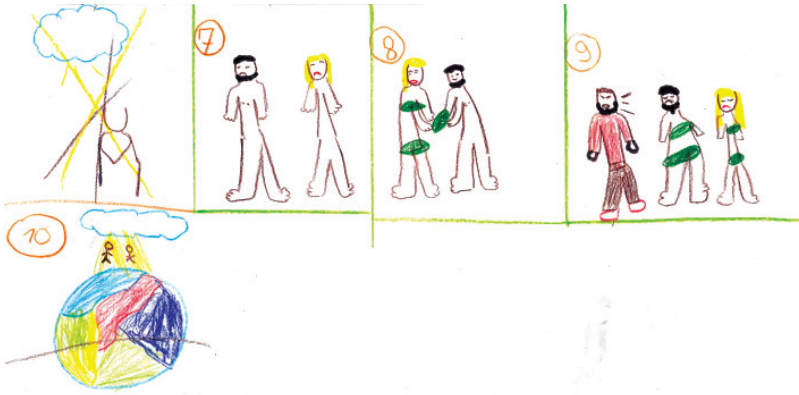

düşünüp bulmalıyım!” demektedir. Dördüncü resimde Âdem’le Havva açıkta kalan yerlerini yapraklarla örtmeye çalışmaktadır. Bu sefer her ikisinin saçları da çizilmiştir. Şeytan da çalılıklar arkasından onlara bakmaktadır. Şeytan figürü yine aynı şekilde resmedilmiştir. Ahzan’ın resminden cennetin yeşil, ağaçlı bir bahçe olarak düşünüldüğü anlaşılmaktadır.

(Resim 12)

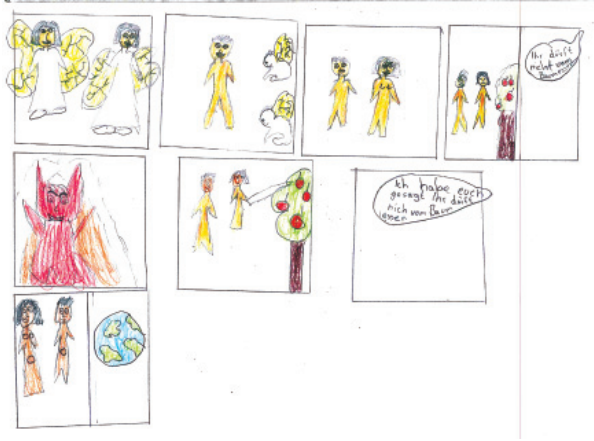
Emine (Kız 10; Res. 12-13): Emine kıssayı on kutucukta resmetmiştir. Birinci resimde Allah, sakallı insan olarak resmedilmiştir. O'nun yanında mavi kalemle çizilmiş ve boyanmayıp beyaz bırakılmış kanatlı kadının, melek olduğu anlaşılmaktadır. Saçları uzun ve sarı olan meleğin başının üstünde hale vardır. İkinci resimde Emine, Allah'a çok benzeyen sakallı insanın Âdem olduğunu ve Allah'ın Âdem'i gökten yere indirdiğini söylemiştir. Mavi renkle boyanmış, sarı saçlı haleli, diz çökmüş kızların melek olduğu anlaşılmaktadır. Şeytanın, kırmızı ve siyah renkte kediye benzediği görülmektedir. Resimden onun Âdem'e secde etmediği anlaşılmaktadır. Üçüncü resimde Allah, Âdem'e eş olarak Havva'yı göndermiştir. Havva siyah çarşafı resmedilmiştir. Dördüncü resimde yine sakallı çizilen Allah, Âdem'e ve Havva'ya ağacı göstererek uyarmaktadır. Âdem burada da Allah çizimine benzemektedir. Beşinci resimde şeytan başının üstünde ampulle çizilmiştir. Buradan onun Âdem ve Havva'yı kandırmak üzere bir şeyler düşündüğü anlaşılmaktadır.

(Resim 13)

Altıncı resimde şeytan, Âdem’le Havva’ya yemeleri için ağaçtan aldığı meyveyi uzatmaktadır. Yedinci resimde çıplak kalan Âdem ve Havva bir sonraki resimde yapraklarla örtünmüşlerdir. Dokuzuncu resimden Allah’ın onlara kızdığı anlaşılmaktadır. Allah yine sakallı insan şeklindedir. Onuncu resimde yerküre çizilerek üzerine minik bir şekilde Âdem ve Havva’nın yerleştirildiği anlaşılmaktadır. Cennet tasviri Emine’nin resmine yansımamıştır.

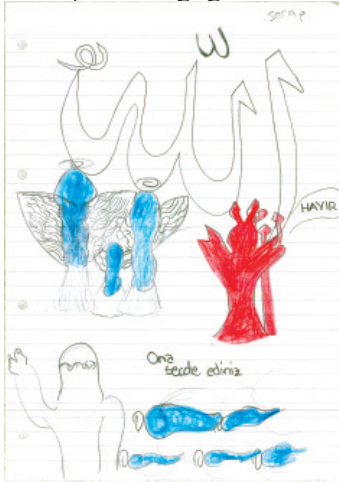
Nathalie (Kız 10; Res. 14): Kosovalı olan Nathalie kıssayı, sekiz resimde anlatmıştır. Birinci resimde Nathalie melekleri kız figürüne benzetmiş ve kanatlı çizmiştir. Beyaz elbiseli olmaları onların görünmezliğini anlatmak için tercih edilmiş olabilir. İkinci resimde çizilen melek figürü ilk resimdekinden farklı olup yine beyaz ifade edilmektedir. Bu sahnede meleklerin çıplak olarak resmedilen Âdem’e secde ettikleri anlaşılmaktadır. Üçüncü resimde Havva’nın da kıssaya eklendiği ve onun da Âdem gibi çıplak resmedildiği görülmektedir. Dördüncü resimde Âdem ve Havva ağaca yaklaşıırken, Allah onlara seslenmekte ve konuşma balonuyla “Ağaçtan yiyemezsiniz!” demektedir. Nathalie, Allah’ın nasıl olduğunu bilmediği ve görmediği için O’nu resmetmediğini ifade etmiştir. Beşinci resimde kırmızıyla boyanmış şeytanın uzun kulakları bulunmaktadır. Bu haliyle daha çok kediye benzemektedir. Altıncı resimde Âdem ve Havva ağaçtan meyve alırken resmedilmiştir. Yedinci resimde Allah görünmeden, tekrar “Ben size söylemiştim, ağaçtan yiyemezsiniz!” şeklinde uyarı yapmaktadır. Sekizinci resim ikiye bölünmüştür. Resmin yarısına Âdem ve Havva, diğer yarısına da yerküre çizilmiştir ve onların dünyaya gönderildiği anlatılmak istenmiştir. Nathalie’nin cenneti nasıl düşündüğü resmine yansımamıştır.

(Resim 14)

5. 6. sınıf

Semra (Kız 12; Res. 15-16): Semra, somut bir Allah çizmek yerine Hat (Güzel Yazı Sanatı) kullanmıştır. Semra'nın Allah'ı somut resmetmemesi iki şekilde açıklanabilir. Semra, ya soyut düşünme biçimine geçmiştir, o sebeple daha soyut bir şeyle Allah'ı sembolize etmektedir. Ya da Allah'ı resmetmenin yasak olduğunu düşünmektedir. Yaptığı resim incelenirse diğer figürlerde de yüz hatlarının çizilmediği gözlemlenecektir.

(Resim 15)

(Resim 16)

Dolayısıyla ikinci görüşün daha kuvvetli olduğu düşünülebilir. Semra, Âdem'e secde eden melekleri tam olarak şekillendirmekten kaçınmıştır. Şeytan'ı elinde dirgeniyle, başında boynuzuyla çizmiş ve kanat ekleyerek kırmızıya boyamıştır. İkinci resimde Allah yine Hat Sanatı'yla ifade edilmiş ve Âdem'le Havva'ya hitaben konuşturulmuştur: “Ey Âdem! Eşin ve sen cennette kalın orada olanlardan yiyin, yalnız şu ağaca yaklaşmayın!” demektedir. Resimde Âdem ve Havva insan şeklinde ifade edilmiş ancak yine yüz hatlarını çizmekten kaçınılmıştır. Bu resimde şeytan diğer resimle benzer şekilde çizilmiş ancak yüz hatları belirtilmiştir.” Semra'nın cenneti nasıl düşündüğü net olarak resimden anlaşılacaktır.

Hasan (Erk. 12; Res. 17): Resimde Âdem ve Havva çizimleri en belirgin olan figürlerdir. Her ikisi de insan şeklinde resmedilmiştir. Meleklerin maviyle boyandığı ve daha çok kelebeğe benzediği görülmektedir. Hasan, resminde konuşma baloncuklarına da yer vermiştir. Şeytan'ı ve Allah'ı resmetmeyerek, onları konuşma balonuyla ifade etmiştir. Allah resimde üç yerde konuşmaktadır: “Siz benim bildiklerimi bilmezsiniz.”, “Havva ve Âdem her ağaçtan yiyebilirsiniz, tek siyah gölgeli ağaçtan değil!”, “Neden yediniz siyah gölgeliden, ben dememiş miydim?” demektedir. Hasan'ın resmi incelendiğinde, ona göre kıssanın gökyüzünde gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Resmin en altında Âdem ve Havva'nın meyve yedikten sonra dünyaya geldiği ve çimler üzerinde olduğu görülmektedir. Hasan'ın resminden cennet algısının nasıl olduğu anlaşılacaktır.

(Resim 17)

E. Resimlerin Değerlendirilmesi

1. Allah Kavramının İfade Ediliş Biçimlerine Göre Değerlendirilmesi

Araştırmada çocuklarda Allah kavramının gelişimine ilişkin elde edilen bulgular yedi kategoride değerlendirilmiştir. Bazı çocukların resimleri, bir önceki kısımda analizi verilmemekle birlikte burada değerlendirmeye alınmış ve çalışmanın sonunda ek olarak sunulmuştur.

Çocukların Allah çizimleri değerlendirildiğinde; Allah'ın insan ya da insan benzeri, hayalet, yüz, ışık/nur ya da konuşma baloncukları, duman veya yazı sembolüyle resmedildiği ve Allah'a resminde hiç yer vermeyenlerin de olduğu tespit edilmiştir.

a. İnsan olarak veya insana benzer Allah

Elif (Kız 7; Ek2-a)¹³, Esra (Kız 7; Res. 2) ve Zeynep'in (Kız 7; Res. 3) Allah'ı insan ya da insana benzer, daha çok erkek olarak düşündükleri anlaşılmıştır. Üç resimde de Allah diğerlerine göre çok yukarıda, gökyüzüne yakın ya da gökyüzünde çizilmiştir. Özellikle Zeynep Allah'ı mavi gökyüzünün içinde, Elif de güneşe yakın boyamıştır.

Sezen (Kız 8; Res. 4) Allah'ı, yüz hatları olmayan bir insan şeklinde çizmiştir.

Fatma (Kız 9; Res. 9) Allah'ı beyaz kıyafetli (pantolon ve üst) erkek olarak çizmiştir.

Tolga (Erk. 10; Res. 6) Allah'ı başı göğe degecek kadar büyük erkek olarak resmetmiştir.

Emine (Kız 10; Res. 12-13) Allah'ı sakallı bir erkek olarak düşünmüştür. Hatta Allah çizimiyle Âdem hemen hemen aynıdır.

Aydan (Kız 10; Ek2-g) Allah'ı sarı renkli erkek olarak çizmiştir.

Sibel (Kız 11; Ek2-h; Ek2-ı) Allah'ı Âdem'e benzeterek çizmiştir.

Kevser (Kız 11; Ek2-i; Ek2-j) vücudunu kahverengi boyadığı ve başını beyaz bıraktığı Allah'ı, kolsuz ve saçsız insan gibi resmetmiştir.

Allah'ı insan ya da insan benzeri şekilde resmeden çocukların çizimlerine dikkat edildiğinde ağırlıklı olarak "erkek" bir Allah'ın düşünüldüğü ortaya çıkmaktadır. Kıssada Allah'ın cinsiyeti ile ilgili herhangi bir betimleme yapılmamasına rağmen çocukların erkek Allah düşüncesine sahip olmasının, aldıkları İslam din eğitimiyle ilişkisi bulunmamaktadır. Özellikle çocuk düşüncesinde babanın "gücü" simgelemesi, Allah kavramının gelişmesine de etki etmekte-

¹³ Ek-2 de yer alan resimlerin diğer resimlerden ayırt edilmesini sağlamak için Ek2-a, Ek2-h gibi kısaltmalar kullanılmıştır.

dir. Schweitzer, çocuklarda Tanrı'nın erkek ya da kadın olarak şekillenmesinde annelik ve babalık rolünün önemli olduğu görüşündedir. Ona göre ebeveyn ve Tanrı tasavvuru arasındaki benzerlik daha çok "sınırsız sevgi" ve "en son otorite" düşüncesiyle şekillenmektedir.¹⁴ Çocukların erkek Allah tasavvuruna sahip olmalarında kendi cinsiyetlerinin de etkili olduğu¹⁵ ifade edilse de, yaptığımız çalışmada kız çocuklarının da erkek Allah düşündükleri ortaya çıkmıştır.

Allah'ı insan şeklinde çizmesine rağmen, kollarını, yüzünü, ellerini ayaklarını çizmeyen çocuklar da vardır. Onlar bu çizimleriyle aslında Allah'ı tam olarak insan şeklinde düşünmediklerini ortaya koymuş olabilir. Bunun yanında İslam sanat eserlerinden özellikle Minyatür sanatındaki çizimlerden etkilenildiği de söylenebilir. Minyatür sanatlarında Hz. Peygambere duyulan saygı nedeniyle kendisinin ve çok yakınlarının yüzlerini kapama ihtiyacı hissedilmiştir.¹⁶ Osmanlı dönemindeki çok az minyatürde ise insan yüzü yerine çiçek konulmuştur.¹⁷ Minyatür sanatındaki ifadeler, günümüzde çocuklar için yazılan dinî hikâye kitaplarına da yansımıştır.¹⁸ Bu nedenle çocukların benzer anlayışları kazanmaları çok zor olmamaktadır.

Allah resimlerinde seçilen renklerin de bir anlam ifade ettiği düşünülmektedir. Allah'ın sarı ya da beyaz renkle ifade edilmesi, O'nun görünmezliği veya şeffaflığına dikkat çekmektedir. Allah'ın gökyüzünde ya da insanlardan yukarıda çizilmiş olması, O'nun her şeyi görebilmesi ve her şeyi bilmesi ile ilişkilidir. Çocuklar ancak yukarıda olan bir Allah'ın her şeyi görebildiğini ve bilebildiğini düşünmüşlerdir.

7-11 yaş aralığında çocukların somut düşündükleri göz önünde bulundurulduğunda onlarda ki bu, Allah kavramının gelişimine ilişkin bulgular anlamlı olmaktadır.

b. Hayalet olarak Allah

Tolga (Erk. 7; Res. 1) Allah'ı bulutlar arasında, beyaz elbiseli hayalet şeklinde çizmiştir.

14 Friedrich Schweitzer, *Lebensgeschichte und Religion, Religiöse Entwicklung und Erziehung im Kindes- und Jugendalter*; (Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus, 2004), s.219.

15 Köylü'ye göre, erkek çocukları yaşlarından bağımsız olarak "erkek bir Allah" fikrindedir. Kızlarla erkeklerin Allah tasavvurunda farklılaşmalar görülmektedir. Bk. Mustafa Köylü, "Çocukluk Dönemi Dini İnanç Gelişimi ve Din Eğitimi," *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XLV:2, (2004), ss. 143-144.

16 Sevgi Akbulut Ersoy, *Osmanlı Minyatür Tekniği*, (Ankara: İnkansa Matbaacılık, 2006), ss. 93-94.

17 Metin And, *Osmanlı Tasvir Sanatları 1 Minyatür*, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yay., 2004), s. 27; Minyatür örnekleri için bk. And, a.g.e., ss. 70, 298.

18 Yüz hatları çizilmeden yapılan resimler için bk. Mürşide Uysal, *Peygamberimizin Hayatı 1*, (İstanbul: Uysal Yayınevi, tsz.) ss. 1, 49-53.

Umut (Erk. 10; Res. 10) Allah'ı bulutların hemen altında uçan bir hayalet olarak resmetmiştir.

Hayalet şeklinde Allah resimleri, çocuğun daha çok soyuta yakın düşündüğü bir Allah imajını göstermektedir. Bu gruptaki çocukların Allah kavramıyla ilgili düşünceleri birinci gruptaki insana benzer Allah düşüncesinden farklılık arz etmektedir. Allah'ın hayalet şeklinde çizilmesi, çocuklara verilen dinî bilgiden kaynaklandığını düşündürmektedir. İslam inancına göre çocuklara Allah anlatılırken, O'nun görünmezliği ve mekândan münezzehliği öğretilmektedir. Dolayısıyla Allah her yerdedir. Çocuklar, "her yerde olan bir varlık ancak hayalet gibi olduğunda, her yerde olabilir." şeklinde algılamaktadır. Hayalet çiziminde Allah düşüncesi, çocukların aynı zamanda çizgi filmlerden etkilendiklerini de göstermektedir. Çocukların izledikleri filmlerde, ancak hayalet vb. varlıklar her yerden geçebilmekte, istediği zaman istediği yerde olabilmektedir.

Tolga, aslında tam olarak somut Allah inancını da aşmış değildir. Çünkü resminde Allah'a parmak, göz, ağız ve burun çizmiştir. Allah insansı unsurlara sahiptir. Fakat ayaklarının olmaması, kendisinin beyaz ve gökyüzüne yakın olması; Tolga'nın Allah'ı şeffaf ve uçar şekilde düşündüğünü göstermektedir. Umut'un resmi de; Allah'a göz, ağız, diş, kol çizmesiyle benzerdir. Umut'un çizdiği hayalet sarıdır. Sarı renk de şeffaflığı ve görünmezliği anlatmak için çocuklar tarafından kullanılan renkler arasındadır.

Çocukların resimlerinde somut ve soyut unsurlar birbirine karışmış durumdadır. Bu çizimleri onların tam olarak somut düşünüş basamağını aşamadıklarını göstermektedir.

c. İnsan yüzü olarak Allah

Dilek (Kız 12; Ek2-e; Ek2-f) Allah'ı bulutun üstünde bir insan yüzü ile ifade etmiştir. Bu tür çizime sadece Dilek'te rastlanmaktadır. Dileğin çizimi iki şekilde değerlendirilebilir: Birincisi; çocukta Allah'ın yukarıda, gökyüzünde ve insandan farklı olduğu düşüncesi mevcuttur. Çünkü Dilek, Allah'ın resmini çizerken yüzünü insan gibi resmetse de O'nun vücudunu her seferinde saklamıştır. İkincisi ise; Allah'ın vücudunu çizmekten çekindiği için O'nun vücuduna yer vermemiştir. Bu tür çekinceler 12 yaş çocuklarında daha fazla görülebilmektedir.

Bulutların üstünden bakan bir insan başı ile Dilek, Allah'ın insanları gördüğünü, hiç bir şeyin ondan gizli kalmadığını, anlatmak istemiş de olabilir. Bu çizim Allah kavramıyla ilgili bir oluşumun varlığını göstermektedir.

d. Işık/Nur ve konuşma baloncuğu olarak Allah

Buse (Kız 10; Ek2-c) Allah'ı resmetmemiş, O'nu sadece sarı renkle boyadığı ışık benzeri figürle ve konuşma baloncukları ile ifade etmiştir.

Ahzan (Kız 10; Res. 11) Allah'ı gökyüzünde bulutların arasında ışık ya da nur benzeri boyamıştır.

Nathalie (Kız 10; Res. 14) Allah'ı hiçbir renkle ve şekille ifade etmeden sadece konuşma baloncuklarıyla anlatmıştır.

Hasan (Erk. 12; Res. 17) Allah'ı hiçbir renk ve şekille ifade etmemiş sadece konuşma baloncuklarıyla O'na yer vermiştir.

Bu yaş çocuklarının çizimlerinde, daha çok sahip olunan bilginin etkisi ortaya çıkmaktadır. Çocuklar kendilerine sunulan "yasak" anlayışını benimzediklerinden, onlardan bir kısmı Allah'ı ışıkla (nur) ifade etmeyi tercih etmiştir. Çocuklar, O'nun var olduğuna işaret etmiş ve sarı renkle de görünmezliğini anlatmak istemişlerdir. Konuşma baloncuklarıyla Allah'ı konuşturmaları ise, O'nu insanlar gibi düşündüklerini göstermektedir. Ayrıca hem Allah'a resminde yer vermek isteyip hem de O'nu resmetmekten kaygı duyulması, çocukları bu tür çözüm arayışlarına sevk etmiş olabilir.

10, 12 yaş çocuklarında Allah kavramıyla ilgili bir oluşum bulunmakla birlikte, Allah'ın resmini yapmama anlayışının, günah işleme ve hata yapma korkusunun baskın olduğu anlaşılmaktadır.

e. Duman olarak Allah

Ebru (Kız 9; Res. 5) Allah'ı mavi duman şeklinde ifade etmiştir. Duman şeklinde ifade, soyut düşünüş anlamına gelse de, Allah'ın görünmezliğini anlatmak için de kullanılmış olabilir. Ebru'nun resminde "duman" figürü diğer insanlarla aynı boyda ve uzunlukta çizilmiştir. Dolayısıyla dumanın görünmezlikle alakalı olduğu daha etkindir. Çocuklar çizgi filmlerden mesela; Alâddin'in Lambası'ndan cinin önce duman şeklinde çıktığını ve tekrar kaybolduğunu bilmektedir. Ebru'nun bu tür filmlerden etkilenmiş olması muhtemeldir.

f. Yazı Sembolü olarak Allah

Semra (Kız 12; Res. 15-16) Allah'ı Arapça hat yazısıyla ifade etmiştir.

Baran (Erk. 12; Ek2-k; Ek2-l) Allah'ı resmetmeden Türkçe Allah yazarak ifade etmiştir.

Her iki çocuk da Allah'ı resmetmenin yasak olduğu fikrinden veya soyut düşünceye geçtiklerinden, bu tür sembolleri kullanmış olabilirler. Sembol

kullanımı bilişsel gelişimde çocuğun soyut düşüncede olduğunun ifadesidir. Seçilen sembolün İslam sanat eserlerinde kullanılan Arapça “Allah” yazısı olması anlamlıdır. Her iki çocuğun da diğer soyut kavramları resmetmeleri (melek, şeytan gibi) ve sadece Allah kavramında sembol kullanmaları “yasak” etkisini daha fazla düşündürmektedir.

g. Allah’a resminde hiç yer vermeyenler

Yasemin (Kız 8; Ek2-b), Bengü (Kız 10; Res. 8), Arzu (Kız 10; Ek2-d) resimlerine Allah kavramıyla ilgili doğrudan bir figür yansıtmamışlardır. Bengü’nün, Âdem ve Havva’nın yüzünü çizmemesi, İslam geleneğindeki resim yapma kaygısı nedeniyle olsa gerektir. Allah’a resminde yer vermemesi de bununla bağlantılı olduğunu düşündürmektedir. Allah’ı resmetmekten kaçınmasına rağmen yine soyut olan şeytanı ifade etmesinin sebebi, içinde yaşadığı toplumda bu kavramın çeşitli objelerle somutlaştırılmasından kaynaklanabilir. Yasemin ve Arzu da melek çizimine yer vermediği halde şeytanı resmettikleri görülmüştür.

Özlem (Kız 9; Res. 7) Allah’ın nasıl olduğunu bilmediği için çizmediğini söylemiştir. Fakat Özlem’in melek ve şeytanı somut çizmesi, onun somut düşünce basamağında olduğunu göstermektedir. Resimden Allah kavramının gelişimiyle ilgili net bir sonuca varmak zordur. Özlem, Allah’ı hiç bir şeye benzetemediği için de çizmemiş olabilir.

Bu yaş aralığı çocuklarda Allah kavramına ilişkin gelişimin olmadığını söylemek mümkün değildir. Çünkü Allah kavramı, şeytan ve melek kavramı kadar aslında soyuttur. Fakat çocuklar Alman kültüründe, melek ve şeytan figürlerini çeşitli şekillerde görmelerine rağmen Allah’la ilgili bir obje göstermemektedir. 8 ile 10 yaş aralığında bulunan çocukların Allah’a hiçbir şekilde yer vermemesi, bu açılarından yorumlanabilir.

2. Almanya’daki Müslüman ve Hristiyan Çocuklar ile Türkiye’deki Müslüman Çocukların Allah/Tanrı Kavramına İlişkin İfadelerinin Birlikte Değerlendirilmesi

a. Türkiye’de ve Almanya’daki Müslüman Çocukların Allah Tasavvurlarını Değerlendirme

Türkiye’deki Müslüman çocuklar üzerine yapılan üç çalışma değerlendirmede esas alınmıştır. Bu araştırmalar yapılan anket ve görüşme formlarıyla oluşturulduğundan, görsel olarak Allah kavramını nasıl betimledikleri tespit edilememiştir. Ancak çocukların verdiği sözel cevapları incelemek mümkün olmuştur.

Buna göre Allah'ın nerede olduğu konusunda 5-6 yaş çocuklarından; % 56.81'i "yukarıda, havada, bulutta", % 20.45'i "her yerde, kalbimizde, yanımızda", % 9.09'u "cennette", % 6.81'i "diğer (camide, uzakta)", % 6.81 "bilmiyorum" cevabını vermiştir.¹⁹ Çocukların bu söylemlerini Almanya'daki Müslüman çocukların resimleriyle benzeştigi görülmüş; Allah'ı çoğunlukla yukarıda, gökyüzünde, bulutlar arasında, meleklerle birlikte çizdikleri tespit edilmiştir. [Elif (Kız 7; Ek2-a), Esra (Kız 7; Res. 2), Zeynep (Kız 7; Res. 3)]

Allah'ın kiminle birlikte olduğuna ise 5-6 yaş çocuklarının cevabı şöyledir: % 88.63'ü "Allah'ın görünmez olduğunu", % 50'si "yalnız, tek başına", % 20.45'i "peygamberlerle, meleklerle, ölülerle kalıyor". O'nu niçin göremediğimize cevap olarak % 43.18'i "yukarıda uzakta olduğu", % 31.81'i "Hiç kimse göremez/ görünmez olduğu için" demiştir.²⁰ Almanya'daki Müslüman çocuklar ise Allah'ın görünmezliğini, O'nu sarıya boyayarak, beyaz resmederek, hayalet, duman figürleri ile anlatmışlardır. [Aydan (Kız 10; Ek2-g), Tolga (Erk. 7; Res. 1), Ebru (Kız 9; Res. 5), Umut (Erk. 10; Res. 10)]

Türkiye'de 7-12 yaş arasındaki Müslüman çocuklar üzerinde yapılan bir başka araştırmada, çocuklara "Allah denilince aklına ne geliyor? Onu nasıl bir şey zannediyorsun?" soruları yöneltilmiştir. 7-9 yaş kızları "O çok büyüktür/ Herkesten, her şeyden büyüktür/...Hiç kimseye benzemez/Onun eşi, benzeri, ortağı, dengi yoktur/...Allah'ın şeklini bilmiyorum ama Allah bütün canlıları yaratmıştır/...O insan desem olmaz, insan ölür, O ölmez; başka bir şey desem olmaz. Ben O'nun şeklini bilmiyorum, O çok büyük, çok yücedir (8 yaş)/... Allah her şeyi görür, her şeyi bilir, her şeyi duyar, O fısıltıyı bile duyar, ama kimseye görünmez/İnsana benzer (1 kişi),²¹ şeklinde cevaplar vermişlerdir. Aynı yaş erkekler de benzer şekilde düşünmüşlerdir.²² 10-12 yaş kızların verdiği cevaplar şöyledir: "O anlatılamayacak kadar büyüktür/...Uzayı, gezegenleri, dünyayı, ayı, yıldızları yaratan, erişilmez, görülmez bir tek yüce güçtür. Ulaşılması olanaksız varlıktır (1kişi)/...Herkes O'na muhtaçtır. Allah hiçbir şeye muhtaç değildir."²³ 10-12 yaş erkek çocuklar da benzer şeyleri

19 Konuk, a.g.e., s. 43.

20 Konuk, a.g.e., ss. 43-44.

21 Kerim Yavuz, *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişimi (7-12)*, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., 1987), ss. 159-160.

22 "Allah çok büyük, çok kuvvetli/...O insana benziyor diyecem. Allah çok büyük. O ne kadar büyük bilemem/...Allah bizi görür, biz O'nu göremeyiz. O her şeyi bilir biz bilemeyiz..." vb. Yavuz, a.g.e., s. 161.

23 Yavuz, a.g.e., s. 162.

ifade etmişlerdir.²⁴ Almanya'daki Müslüman çocuklar Allah'ın büyüklüğünü onu resimdeki diğer figürlere göre daha büyük çizerek ya da O'nu yukarıda resmederek göstermiştir. [Tolga (Erk. 7; Res. 1), Elif (Kız 7; Ek2-a), Esra (Kız 7; Res. 2), Tolga (Erk. 10; Res. 6), Ahzan (Kız 10; Res. 11)]

Araştırmacı çocukların Allah tasavvurunun soyut bir kavram etrafında oluştuğunu ve bu özelliğin 10-12 yaşlarında 7-9 yaş aralığındaki çocuklara göre daha fazla olduğunu tespit etmiştir. Yine 7-9 yaş çocukların Allah tasavvuru “gökte” iken, 10-12 yaş çocuklarında “Allah her zaman her yerdedir” tasavvuru öne geçmektedir. Çocuk daha çok çevresinden edindikleri bilgiler doğrultusunda Allah tasavvurunu oluşturmaktadır.²⁵ Benzer bulgular Almanya'daki Müslüman çocuklarda da görülmektedir. Almanya'daki Müslüman çocuklara resim yaptırılarak veri toplandığından, derste dinledikleri kıssadan daha fazlasını resimlerine yansıttıkları ortaya çıkmıştır. Yaşın artmasıyla birlikte edinilen dinî bilginin etkisi daha fazla görülmüştür. Allah kavramının resmedilmemesi veya ışık/nur, konuşma baloncuklarıyla, hatla ifade edilmesi kültürel ve toplumsal unsurun etkisini göstermektedir. Çocukların resimlendirdikleri diğer soyut figürler incelendiğinde somut düşünüşün izleri tespit edilmektedir. [Ahzan (Kız 10; Res. 11), Nathalie (Kız 10; Res. 14), Semra (Kız 12; Res. 15-16)]

7-15 yaş Türkiye'deki Müslüman çocukların Tanrı tasavvurunu inceleyen bir başka araştırmada çocuklara Allah'la ilgili bazı sorular²⁶ yöneltilmiş ve onların cevapları alınmıştır. Allah'ın nerede yaşadığına % 72.7'si “dünyada” ve % 13.8 “ahirette” % 8.4'ü “her yerde” cevabını vermiştir. Çocukların Allah'a gösterdikleri mekânlar ise; “camide, gökyüzünde, bulutların üstünde, yukarıda, evinde,...cennette, meleklerin yanında, ahirette” olmuştur.²⁷ Allah'ın bir ailesi olduğunu düşünen çocukların oranına bakıldığında 7 yaş çocuklarının % 43.6'sı, 11 yaş çocukların % 15.6'sı bu yönde fikir belirtmiştir. Allah'ın ye-

24 “Dünyadaki ve evrendeki her şeyin sahibi Allah'tır;/ Allah vardır, birdir, Ondan başka Allah yoktur/...O hiç kimseye benzemez. O ne kız ne erkektir/...O bizi çamurdan yarattı (1 kişi)/...Allah her şeyden kuvvetlidir, her şeyden üstündür, O gizli açık ne varsa her şeyi bilir. Küçük, büyük her şeyi görür. Kendi görünmez, Onu kimse göremez/...Onu büyük bir insan zannediyorum ama nasıl olduğunu hala merak ediyorum (1 kişi)/...Allah birdir; birden fazla olsaydı, yerin, göğün düzeni bozulurdu, her şey altüst olurdu.” Yavuz, a.g.e., ss. 164-165.

25 Yavuz, a.g.e., ss. 167-168, 183.

26 Sorulardan bazıları; Allah nereden geldi?, Nerede yaşıyor?, Kaç yaşındadır?, Neye benziyor?, Allah'ın bir ailesi var mı?, Herhangi bir şeye benzer mi?, Yemek yer mi, su içer mi?, Allah'ın cinsiyeti kadın mıdır? Erkek midir?, Allah evlenmiş midir?, Bildiğin birine benzetmek istersen Allah'ı kime benzetirsin?, Allah senin kim olduğunu biliyor mu?, Seni görebilir, işitebilir mi?, Allah'ın yapamayacağı şeyler nelerdir?, Eğer bir çocuk yanlış bir şey yaparsa Allah o çocuğa ne yapar? Yıldız, a.g.e., s. 168.

27 Yıldız, a.g.e., s. 171.

mek yediğini, su içtiğini söyleyen 7 yaş çocuklarının oranı % 50 iken, 11 yaş çocuklarının oranı % 13'tür.²⁸ 7-11 yaş çocukların % 52.7'si Allah'ı "erkek" olarak ifade etmiş, % 1.6'sı "kadın", % 2.3'ü "hem kadın hem erkek" demiştir. Çocuklardan "bilmiyorum" diyenlerin oranı % 18.6 iken, % 10.1'i "cevap yok", % 1.6'sı çocukların "bilinmez" olduğu kanaatindedir.²⁹ Araştırmada 7 yaşındaki çocukların % 75'inin Allah'ı erkek olarak düşündüğü, 11 yaşında bu oranın % 7'ye indiği ortaya çıkmıştır. İki kız çocuğunun, Allah'ın "kadın" ve bir erkek çocuğun, Allah'ın "hem kız hem de erkek" olabileceğini düşündükleri ifade edilmiştir.³⁰ Almanya'daki Müslüman çocuklar arasında Allah'ı kadın olarak resmeden olmamıştır. Fakat erkek olarak resmeden çocuklar bulunmaktadır. [Fatma (Kız 9; Res. 9), Emine (Kız 10; Res. 12-13) Aydan (Kız 10; Res. Ek2-g), Sibel (Kız 11; Ek2-h; Ek2-ı)]. Allah'ı "hayalet", "yüz", "konuşma baloncuklarıyla" ifade edenlerin herhangi bir cinsiyet düşünmedikleri veya cinsiyet belirlemekten çekindikleri söylenebilir.

b. Almanya'daki Hristiyan ve Müslüman Çocukların Tanrı/Allah Tasavvurunu Değerlendirme

Hristiyan çocuklar üzerine yapılan iki araştırma değerlendirmede esas alınmıştır. Her iki çalışmada çocuklara resim yaptırma yöntemi benimsenmiştir. Bu açıdan Almanya'daki Müslüman çocuklar üzerine yaptığımız araştırmayla yöntem açısından benzerlik taşımaktadırlar.

İlk araştırma sadece kız çocukları üzerinde gerçekleştirilmiştir. Araştırmaya katılan Bettina (10,9) önce Tanrının görünmez ve her yerde olduğunu söylemiş, ardından Tanrı'yı öğrendiklerinden hareketle "Barışı seven Tanrı" olarak resmetmiştir. Resmettiği Tanrı'nın siyah saç ve sakalı, kahverengi kıyafeti, elinde bastonu bulunmaktadır.³¹ Benzer resimler Müslüman çocuklarda da görülmektedir. Emine (Kız 10; Res. 12-13) sakallı bir Allah çizerken, Sezen (Kız 8; Res. 4) ve Fatma (Kız 9; Res. 9) Allah'ın görünmezliğini O'nu renkli boyamayıp beyaz bırakarak ifade etmişlerdir.

Araştırmada yer alan diğer kişi Theresa (9,9)'dır. O, beyaz uzun kıyafet içinde sakallı bir Tanrı çizmiştir. Tanrı'nın elleri ve ayakkabıları resmedilmiş, kolları yukarıya kalkmıştır. Hemen arkasına çizdiği güneş sebebiyle, Tanrı'yı güneş

28 Yıldız, a.g.e., s. 175.

29 Yıldız, a.g.e., s. 135.

30 Yıldız, a.g.e., s. 181.

31 Stephanie Klein, *Gottesbilder von Mädchen*, (Stuttgart: W. Kohlhammer Verlag, 2000), ss. 82-84.

veya güneşin bir parçası şeklinde düşündüğü yorumlanmıştır. Ayrıca güneşin ışınları, Tanrı'nın elleri, yüzü ve bacaklarından geçtiğinden, Theresa'nın resminde Tanrı'nın şeffaf olduğu anlaşılmıştır.³² Araştırmada Tanrı'yı hayalet şeklinde düşünen çocuklar da olmuştur. Rita (9,4) havada duran mavi bir hayaletle Tanrı'nın havada ve şeffaf olduğunu anlatmak istemiştir. Tanrı'yı hayalet şeklinde resmetmesiyle de Tanrı'nın görünmez ve soyut olduğunu ifade etmiştir. Ona göre, Tanrı görünmez ancak hava gibi her yerde bulunmaktadır. Hayaleti sakallı çizmesiyle, O'nun erkek olduğunu belirtmiştir. Rita gibi Gabriele (6,9) de Tanrı'yı sarı renkte çizmiş ve bununla şeffaf olduğunu ifade etmiştir. Fakat hayalet şeklinde çizdiği Tanrı'ya ağız, burun, göz vs. çizerek insan figürleri kullanmıştır. Gabriele bir yıl sonra kendisiyle görüşüldüğünde Tanrı'yı "melek" şeklinde "ışık" gibi düşündüğünü söylemiştir.³³ Müslüman çocuklarda da Allah'ı hayalet olarak resmedenler olmuştur. [Tolga (Erk. 7; Res. 1), Umut (Erk. 10; Res. 10)]

Müslüman çocukların düşüncelerine benzer bir diğer tasavvur Tanrı'nın sadece başının resmedilmesidir. Linda (12,12), yerkürenin bir kısmını çizmiş ve gökyüzünü yıldızlarla donatmıştır. Yıldızların üstünde Tanrı'nın başı gözükmektedir. Tanrı'nın yüzü şeffaf olmasına karşın kocaman gözleri ve kulakları, geniş ağız bulunmaktadır. Linda, Tanrı'nın organlarını büyük çizmesini, Tanrı'nın her şeyi görmesi ve duyması sebebiyle yapmıştır. Vücudunu çizmemesi ve dünyayı yerküre şeklinde formüle etmesi, soyut ve somut düşünüşün karıştığı şekilde yorumlanmıştır.³⁴ Allah'ı sadece başını çizerek gösteren Müslüman çocukların resimlerine Dilek'in (Kız 12; Ek2-e; Ek2-f) resimleri örnek verilebilir.

İkinci araştırma din eğitimi alan ve almayan çocukların Tanrı tasavvurunu karşılaştırmak üzere yapılmıştır. Çalışmada 7-16 yaş kız ve erkek öğrencilerden elde edilen bulgulara yer verilmiştir. Din eğitimi alan 7 ve 8 yaş kız çocuklarının, 9 yaşına kadar antropomorfik resimler çizdikleri tespit edilmiştir. 15 ve 16. yaşlarında kızların erkeklere oranla daha çok sembolik resimler boyadıkları ortaya konulmuştur.³⁵

Hristiyan çocukların Tanrı resimleri analiz edildiğinde dört kategori oluşmuştur: "Erkek Tanrı", "Kadın Tanrı", "Hayalet Tanrı", "Yüz Olarak Tanrı". 8-14 yaş arasındaki çocukların yaklaşık aynı oranlarda Tanrı'yı "erkek" dü-

32 Klein, a.g.e., ss. 84-85.

33 Klein, a.g.e., ss. 87-89.

34 Klein, a.g.e., ss. 140-141.

35 Helmut Hanisch, *Die zeichnerische Entwicklung des Gottesbildes bei Kindern und Jugendlichen*, (Stuttgart: Calwer Verlag, 1996), s. 34.

şündükleri belirlenmiştir: 7 yaş % 63,4; 8 yaş % 86,0; 9 yaş % 77,0; 10 yaş % 78,9; 11 yaş % 75,0; 12 yaş % 76,0. Araştırmada 8, 14, 16 yaş çocukları istisna edildiğinde benzer oranlarda; 7 yaş % 18,3; 9 yaş % 13,8; 10 yaş % 13,3; 11 yaş % 16,9; 12 yaş % 17,7; 13 yaş % 18,3; 15 yaş % 23,8 Tanrı'yı hayalet şeklinde algılamışlardır. Tanrı'yı "yüz" olarak ifade edenlerin oranı oldukça düşüktür. Bu oran toplamda % 5,5 tespit edilmiştir. Tanrı'yı "kadın" olarak çizenler içinde 7 yaş en yüksek oranda % 13,4 olarak belirlenmiştir. 8 yaşında % 1,8 iken; 9 yaşında % 8,1; 10 yaşında % 2,2; 11 yaşında % 3,1; 12 yaşında % 0,7 oranında "kadın Tanrı" olarak resmedilmiştir.³⁶ Almanya'daki Müslüman çocuklarda Allah'ı "kadın" çizen olmamıştır; fakat Türkiye'de bu şekilde düşünen az sayıda çocuk olduğu daha önce belirtilmiştir. Yine Allah'ı "erkek" düşünen Müslüman çocuklar çoğunluktadır. [Sibel (Kız 11; Ek2-h; Ek2-ı), Aydan (Kız 10; Ek2-g), Elif (Kız 7; Ek2-a), Esra (Kız 7; Res.2), Fatma (Kız 9; Res.9), Tolga (Erk. 10; Res.6), Emine (Kız 10; Res.12-13)]

Hristiyan çocuklar üzerinde yapılan araştırmada bazı çocukların sakallı Tanrı tasavvuruna sahip oldukları belirlenmiştir. 7-12 yaş aralığında en fazla 12 yaşında % 59,2 ile 10 yaşında % 52,2 ve 9 yaşında % 48,3 oranında tespit edilmiştir.³⁷ Bulutlar arasında Tanrı'yı çizenlerden en yüksek oran % 51,1'le 10 yaş çocuklarına aittir. Tanrı'yı başında hale ile çizenlerin oranına bakıldığında 12 yaşında % 22,5; 11 yaşında % 20,0; 10 yaşında % 17,8; 9 yaşında % 16,1 olarak yaşın artmasıyla doğru orantı görülmüştür.³⁸ Müslüman çocuklardan "sakallı Allah" çizen sadece Emine (Kız 10; Res. 12-13) olmuştur. Fakat bulutlara yakın veya bulutlar arasında Allah resimleri, sakallı Allah resmine göre daha fazladır. [Tolga (Erk. 7; Res. 1), Elif (Kız 7; Ek2-a), Zeynep (Kız 7; Res. 3), Dilek (Kız 12; Ek2-e; Ek2-f)]

Hristiyan çocuklarda 7-8 yaş aralığında Tanrı çoğunlukla antropomorfik ifade edilmiştir. Sembolik resimlerin oranı % 11,5 iken bu oran 9-10 yaş aralığında biraz daha artarak % 20; 11-12 yaş arasında % 40,1 olmuştur.³⁹

SONUÇ ve ÖNERİLER

Araştırmada varılan sonuçlar şunlardır:

1. Araştırmaya katılan 7-11 yaş arasındaki çocukların bazılarında "insan olarak veya insana benzer", Allah tasavvurunun görüldüğü ortaya çıkmıştır.

36 Hanisch, a.g.e., ss. 35-39.

37 Hanisch, a.g.e., s. 41.

38 Hanisch, a.g.e., s. 51.

39 Hanisch, a.g.e., ss. 89-91.

Allah'ı "hayalet", "duman" şeklinde resmeden 7-10 yaş çocuklarının da, aynı şekilde somut düşünüş basamağını aşamadıkları görülmüştür. "İnsan yüzü olarak Allah"ı resmeden 12 yaşındaki çocuğun benzer bilişsel gelişimde olduğu ve Allah kavramını anlamlandırdığı sonucuna ulaşılmıştır. Allah'ı "ışık / nur ve konuşma baloncuğu", "yazı sembolü" ile ifade eden ve çiziminde Allah'ı resmetmeyen bazı 8, 10, 12 yaş çocukların ise kısmen somut ve kısmen de soyut düşünüşe sahip oldukları ama bununla birlikte çeşitli kaygılarla Allah'ı resmetmekten kaçındıkları sonucuna varılmıştır.

2. Çocuklara kısaca anlatılırken derste Allah'a ilişkin bilgi verilmemesine rağmen O'nunla ilgili sahip oldukları bilgileri, resimlerine yansıttıkları ve Allah kavramını; "gören", "emreden, kural koyan", "büyük olan", "görünmeyen", "her yerde olabilen", "her şeyden haberi olan" gibi bilgilerle şekillendirdikleri sonucuna ulaşılmıştır.
3. Araştırmaya katılan çocukların Allah kavramının oluşumunda, cinsiyetler arasında fark olmadığı sonucuna varılmıştır.
4. Almanya'daki 7-12 yaş Müslüman çocukların Allah tasavvurunun, Türkiye'deki aynı yaş Müslüman çocuklarla benzerlik gösterdiği ve her iki grup çocuğun, Allah'ı benzer şekillerde anlatma yoluna gittiği görülmüştür. Çocukların çizdikleri resimlerden hareketle Allah kavramı oluşumunun içinde buldukları yaş, aile ve aldıkları eğitim sebebiyle yakın olduğu söylenebilir. Yine Almanya'daki Müslüman çocuklarla, Hristiyan çocukların Allah/Tanrı kavramını anlamlandırmada benzerlikler olduğu ifade edilebilir.
5. Müslüman çocuklara din eğitimiyle kazandırılmak istenen; görünmeyen, her şeyi bilen ve duyan, gören, mekândan münezzeh olan soyut Allah'ın özellikle bilişsel gelişimin henüz alt basamaklarında olan çocuklarda soyut değil, somut olduğu sonucuna varılmıştır. Çocuklar kendilerine verilen Allah kavramıyla ilgili bilgileri somut şekilde algılayarak, kavramı oluşturma yoluna gitmişlerdir.

Araştırma konusundan hareketle din öğretimi yapanlara şunlar önerilebilir:

1. 7-12 yaş aralığındaki çocuklara "Allah" öğretilirken, onların sahip olduğu bilişsel ve dinî gelişim basamağına dikkat edilmelidir. Verilecek olan din eğitiminin içeriği buna göre oluşturulmalıdır. Çocukların anlamlandırmada zorlanacağı muhtevanın daha çok somutlaştırılarak ve örneklerle açıklanarak sunulması uygun olacaktır.
2. 7-12 yaş aralığında çocuklara Allah kavramıyla ilgili verilen din eğitimi, çocukların bu yaş aralığında ve sonrasında soyut Allah kavramını oluşturu-

masına etki etmektedir. Ancak soyut Allah kavramı oluşmadığında, bunun bir süreç olduğu ve çoğunlukla bilişsel gelişimle paralel gittiği göz önünde bulundurulmalıdır. Çocukların bu geçişi yapabilmeleri için onların yeterince desteklenilmesi ve kendilerine zaman verilmesi gerekmektedir.

Kaynakça

- Akbulut, Sevgi, Ersoy, *Osmanlı Minyatür Tekniği*, Ankara: İnkansa Matbaacılık, 2006.
- Akyürek, Süleyman, *Din Öğretiminde Kavram Öğretimi*, İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, 2004.
- And, Metin, *Osmanlı Tasvir Sanatları 1 Minyatür*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yay., 2004.
- Çam, Nusret, *İslamda Sanat Sanatta İslam*, Ankara: Akçağ Yayınları, 2008.
- Dohmen, Christoph, *Das Bilderverbot*, Frankfurt am Main: Athenäum Verlag, 1987.
- Gölcük, Şerafeddin; Toprak, Süleyman, *Kelam*, Konya: Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., 1988.
- Hanisch, Helmut, *Die zeichnerische Entwicklung des Gottesbildes bei Kindern und Jugendlichen*, Stuttgart: Calwer Verlag, 1996.
- Hull, John, *Wie Kinder über Gott reden!*, İngilizce'den Almanca'ya terc. Sieglinde Denzel, Susanne Naumann, Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus, 1997.
- Klein, Stephanie, *Gottesbilder von Mädchen*, Stuttgart: W. Kohlhammer Verlag, 2000.
- Konuk, Yurdagül, *Okulöncesi Çocuklarda Dini Duygunun Gelişimi ve Eğitimi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.
- Köylü, Mustafa, "Çocukluk Dönemi Dini İnanç Gelişimi ve Din Eğitimi," *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XLV:2, (2004), ss. 137-154.
- Köylü, Mustafa, "Farklı Din ve Kültürlere Mensup Çocukların Dini İnanç ve Tanrı Tasavvurları," *EKEV Akademi Dergisi*, 8:19 (2004), ss. 17-30.
- Piaget, Jean, *Çocukta Zihinsel Gelişim*, terc. Hüsen Portakal, İstanbul: Cem Yayınevi, 2004.
- es-Sâbûnî, Nüreddin, *Mâtürîdiyye Akaidi*, Çev. ve notlar: Bekir Topaloğlu, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., 2000.
- Schüngel-Straumann, Helen, *Gottesbild und Kultkritik vorexilischer Propheten*, Stuttgart: KBW. Verlag, 1972.
- Schweitzer, Friedrich, *Lebensgeschichte und Religion, Religiöse Entwicklung und Erziehung im Kindes- und Jugendalter*, Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus, 2004.
- Topaloğlu, Bekir, "Allah," *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1989, c: 2, ss. 471-499.
- Uysal, Mürşide, *Peygamberimizin Hayatı 1*, İstanbul: Uysal Yayınevi, tsz.
- Vygotsky, L. S., *Düşünce ve Dil*, Çev: S. Koray, İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 1998.
- Werbick, Jürgen, "Trugbilder oder Suchbilder?, Ein Versuch über die Schwierigkeit, das biblische Bilderverbot theologisch zu befolgen", İngo Baldermann ve diğerleri (Ed), *Die Macht der Bilder*, Neukirchen, Vluyn: Neukirchener Verlag, 1999, ss. 3-27.
- Yavuz, Kerim, *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişimi (7-12)*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1987.
- Yıldız, Murat, *Çocuklarda Tanrı Tasavvurunun Gelişimi*, İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, 2007.

Ek-1

Çocuklara Anlatılan Kıssa

Allah insanı yaratmak istedi. Fakat bu düşüncesini ilk önce meleklerle konuştu. Allah:

–“Ben yeryüzünde insan yaratmak istiyorum” dedi.

Melekler de:

–“Biz sana ibadet ediyoruz ve seni hep övüyoruz, sen bizim için her şeysin. Sen bizi yarattın ve biz her şeyi senin için yapıyoruz, bu yeterli değil mi? Neden şimdi insan yaratmak istiyorsun?” dedi.

O zaman Allah Meleklerle:

–“Ben sizin bilmediğiniz her şeyi biliyorum. Ben sizi yarattım ama her şeyi ben kendim biliyorum. Siz her şeyi bilemezsiniz.” Dedi.

Sonra sevgili Allahımız Âdem’i yarattı ve ilk insanı yani Âdem’i yarattığında meleklerle:

–“Gelin, siz şimdi Âdem’e secde edin ona dua etmeniz gerekir.” Dedi.

Hepsi ona secde etti ancak şeytan secde etmedi. Sadece Şeytan:

–“Hayır, sen beni ateşten yarattın, Âdem’i topraktan yarattın.” Dedi.

Şeytan gururlanıyordu, kendini büyük görüyordu ve secde etmek istemedi.

Bunun üzerine Allah Âdem’i uyardı:

–“Âdem dikkatli ol! Şeytan size zarar vermek isteyecek. Kötü şeyler yaptırmak isteyecek, dikkatli ol.”

Allah’ın meleklerle ve şeytanla konuşmasından sonra Allah, Âdem’e bir de eş yarattı, Havva’yı. Allah Âdem’e:

–“Sen ve eşin cennetteki bu bahçeye yerleşin orada istediğinizden yiyin, istediğiniz şeyleri yapın, şu ağaçtan sakın yemeyin, onu size yasaklıyorum.” dedi.

Âdem ve Havva cennette çok mutlular, her şey çok güzel, temiz, çiçekler, ağaçlar var. Yer ve hava tertemiz.

Şeytan, Allah’a karşı gelmişti. Âdem’le Havva’yı kıskanıyordu. Şeytan çok kıskançtı ve düşünmeye başladı:

–“Ne yapmalıyım ki bu kadınla adam cennetten gitsin. Ben biliyorum, ben biliyorum, onlar bu ağaçtan yemelidir. Allah’a karşı gelmelidir. Allah’ın yasakladığını yaparlarsa cennetten giderler.” Diye kendi kendine konuştu.

Şeytan düşündüklerini yapmıştır. Şeytan, Âdem’le Havva’yı kandırdı ve Allah’ın yasakladığı o ağacın meyvelerinden yemelerini sağladı. Âdem’le Havva o ağacın meyvesinden yiyince çıplak olduklarını fark ettiler. Baktılar ki üstlerinde hiç elbise yok. Orası cennet olduğu için çok ağaç vardı, hemen

oradan yapraklar buldular, yaprakla üzerlerini örttüler. Çok utanmışlardı, yaptıklarından dolayı Allah'tan bağışlanma dilediler.

Böylece Âdem ve Havva, Allah'a karşı gelmiş ve hataya düşmüş oldular. Allah, sözü dinlenmediği için çok kızmıştı fakat onları affetti. Âdem'le Havva'yı cennetten çıkarıp dünyaya gönderdi.

Ek-2

Elif (Kız 7; Ek2-a)

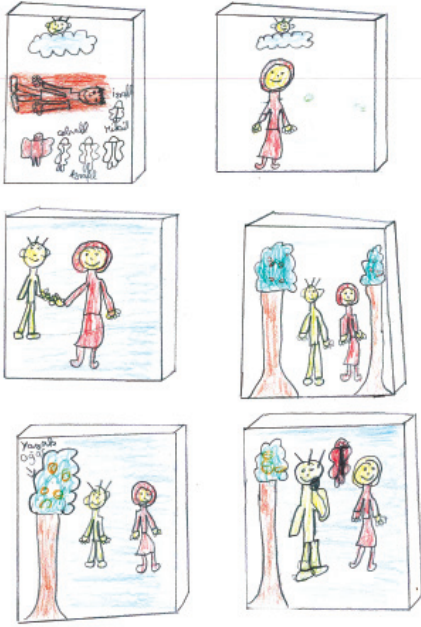
Yasemin (Kız 8; Ek2-b)

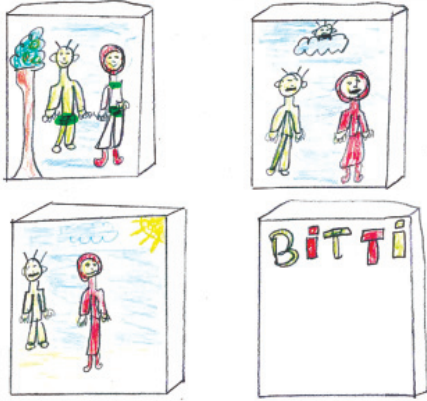
Arzu (Kız 10; Ek2-d)

Buse (Kız 10; Ek2-c)

Dilek (Kız 12; Ek2-e)

Dilek (Kız 12; Ek2-f)

Aydan (Kız 10; Ek2-g)

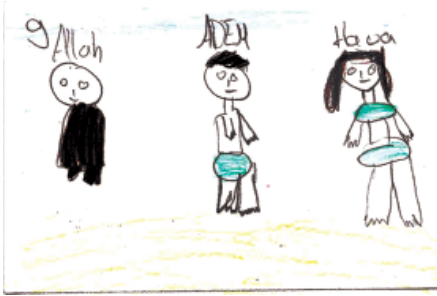
Sibel (Kız 11; Ek2-h)

Sibel (Kız 11; Ek2-i)

Kevser (Kız 11; Ek2-i)

Kevser (Kız 11; Ek2-j)

Baran (Erk. 12; Ek2-k)

Baran (Erk. 12; Ek2-l)